

С.В.Таранець*

БЛАГОДІЙНІСТЬ КУПЦІВ-СТАРООБРЯДЦІВ У СФЕРІ ОСВІТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті досліджено питання вищої освіти старообрядців у Російській імперії. Акцентовано на благодійності купців-старообрядців у цій сфері, популярності серед них окресленого кола дисциплін, розвитку гуманітарних і точних наук.

Проблема освіти старообрядців у Російській імперії актуальна не лише тому, що це питання не досліджувалося взагалі, але й тому, що російська офіційна статистика не відображала реальної кількості грамотного населення Росії у сфері освіти¹. Відомості про грамотність людей були спотворені недосконалою методикою обрахунку, перш за все – серед старообрядців². Високий рівень грамотності не фіксувався в місцях компактного розселення старовірів (Європейська Північ, Дон, Урал, Сибір).

Виховання старообрядської** молоді відбувалося у рамках традиційної культури, що формувала релігійну, моральну особистість, не лише сповідуючу, але й таку, що зберігала традиції своїх предків³. Виховання здійснювалося особистим прикладом людей старшого віку, які мали високий авторитет у родині, на прикладі житій святих, через виконання обряду, шляхом дотримання чистоти у побуті та здорового способу життя. Специфічне виховання старообрядців сформувало особливий тип стосунку людини до трудової діяльності, коли гроші накопичувалися не заради збагачення, а заради служіння спочатку громаді, а потім суспільству, його матеріальним і духовним запитам⁴.

Протягом двох із половиною століть старообрядцям заборонялося відкрито навчати своїх дітей церковнослов'янській грамоті, тому дітей вчили вдома, у громадах і монастирях таємно⁵. Вони усвідомлювали, що з книжним ученням пов'язується релігійне та моральне життя громади загалом і рядових її парафіян зокрема. І усвідомлення це «серед предків-старообрядців було міцним»⁶. До офіційного відкриття початкових старообрядських шкіл грамоті навчали інваліди, старці «... допотопним способом, збираючи по дюжині-другій діточок та кормлячись від цього «ремесла»»⁷. Діди та баби навчали дітей читати й писати за Псалтирем, Часословом та Катехізисом.

На рубежі ХІХ – на початку ХХ ст. т. зв. «класична» старообрядська освіта увійшла у стадію кризи. Через заборони уряду завдання просвіти не реалізовувалися, а точні та природничі науки не вивчалися. Традиційне навчання старообрядців страждало відсутністю підготовлених учителів, незнанням методики викладання, відсутністю систем і планів⁸.

Масове відкриття старообрядських навчальних закладів відбулося після оприлюднення указу про дарування свободи віросповідання в Росії в 1905 р. та закону про розвиток освіти у 1908 р.⁹ Через свої з'їзди старообрядці намагалися отримати широку інформацію, яка стосувалася шляхів організації навчальних закладів на місцях та максимального використання у цій справі допомоги держави. Питаннями організації шкіл займалися найбільші старообрядські конфесії: Білокриницька ієрархія, біглопопівці, часовенні та по-

* Таранець Сергій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.

** Нормативне написання слів «старообрядницький», «старообрядництво» і похідних подається в редакції автора статті (прим. ред.).

морці¹⁰. Висока ступінь грамотності старообрядців вимагала шкіл другого та вищого типу. У 1912 р. Білокриницькою ієрархією був відкритий Московський старообрядський інститут, який став кузницею кадрів для усіх старообрядських згод¹¹. У питаннях шкільної освіти старообрядці намагалися ухилитися від надмірної опіки офіційної Церкви, оскільки ці навчальні заклади сприяли охолодженню дітей до «старої віри»¹².

Міф про сліпоту та розумову нерозвиненість старообрядців, сформований представниками панівної Церкви протягом декількох століть, не відповідав дійсності¹³. Із часів розколу Російської Церкви початкова освіта у старообрядців була поставлена достатньо добре. Можливо не зовсім справедливими, однак усе ж такими, що мають під собою твердий ґрунт, є свідчення старообрядського дослідника І.А.Кирилова, який відзначав, що серед старообрядців мало хто був неграмотним, тоді як серед новообрядців мало хто був писемний.

Підтверджував цю думку у своїх виступах і видатний російський учений ХХ ст. академік Д.С.Лихачов: його дивувала позиція президента Академії наук СРСР академіка О.П.Олександрова, який на загальних зборах Академії декілька разів повторював, що «... наша країна з країни майже суцільної безграмотності при царському уряді» стала країною освіченою. Кожен раз Д.С.Лихачов ставив собі питання: «Звідки узято це твердження? Зі старих статистичних даних? Але тоді записували у неписьменні усіх старообрядців, які відмовлялися читати книги цивільного друку. А ці «неграмотні» любили книги, знали свої книги краще, ніж збирачі свідчень – свої. І читали більше»¹⁴.

Д.С.Лихачов наполягав на тому, що хоча Давня Русь не мала своїх університетів, вона була грамотною країною, із самобутньою культурою, яка дозволяла створити руським найцінніші рукописи, ікони, фрески та мозаїки¹⁵. Д.С.Лихачов розглядав культуру Русі як особливий тип культури без університетів, а людей, які її сформували і підняли на такий високий рівень, за його справедливим зауваженням, не можна було назвати «безграмотними».

Про це у т. ч. засвідчують і біографії купців-старообрядців. У старообрядських родинах дітей виховували у строгості та аскетизмі, згідно з установленими церковними правилами. Батько Павла Михайловича Третякова – Михайло Захарович – достатньо пильно стежив за навчанням своїх дітей, часто був присутній на уроках. Учителів, які навчали читанню, письму, лічбі та Закону Божому, Третякови наймали у місті. Михайло Захарович не лише дітей тримав у строгості, а й сам не любив баловства та марнування часу¹⁶. У подальші роки суворість у сімейному вихованні стала примітною рисою Третякових.

У юні роки Павло Михайлович багато уваги приділяв самоосвіті: вивчав літературу, відвідував художні виставки у Москві, Петербурзі та за кордоном. У Європі складно було віднайти музей, де б не встиг побувати цей видатний колекціонер.

На відміну від свого батька, діти П.М.Третякова отримали гідну освіту. У будинок засновника першої в Росії громадської картинної галереї були запрошені гарні вчителі та гувернантки, які займалися вихованням та освітою підростаючого покоління знаменитих меценатів.

Діти Михайла Яковича Рябушинського вчилися грамоті самостійно, оскільки батько не приділяв особливої уваги їх навчанням¹⁷. Його син Павло від природи був обдарованим та цікавим хлопчиком. Ставши дорослим, він завжди намагався самостійно поповнювати свої знання, заводив знайомства в музичних та літературних колах Москви, у його будинку збиралися артисти Малого театру. Він приділяв багато уваги навчанням своїх дітей. Удо-

ма вони займалися іноземними мовами з гувернерами-іноземцями, які, природно, досконало володіли мовами. Шестеро дочок від першого шлюбу виховувалися у міському пансіоні¹⁸, дочки від другого шлюбу (всього було 16 дітей) вчилися в гімназії, а сини – у Практичній академії наук та реальному училищі Воскресенського. Із метою вдосконалення практичних навичок літом хлопчики відправлялися безпосередньо на фабрики. Важливо відзначити, що більшість із них закінчили школу із золотими медалями. Після завершення навчання у Росії Павло Михайлович відправив старших синів за кордон, де вони проходили практичне знайомство з текстильною справою.

Батьки Т.С.Морозова наймали гувернанток та гувернерів, які навчали дітей не лише іноземним мовам, але й світським манерам. Син Тимофія Савовича – Сава – відвідував Московську четверту гімназію. Діти знаменитої благодійниці В.О.Морозової отримали непогану домашню та шкільну освіту. Син Михайло навчався у гімназії, Іван – у реальному училищі. Дома з ними займалися гувернери іноземними мовами, музикою, живописом, хлопчики вивчали правила поведінки.

Купці-старообрядці йшли в ногу з часом, незважаючи на те, що власних вищих навчальних закладів вони не мали. Питання про організацію вищої освіти неодноразово ставилося у старообрядському середовищі, проте в силу різноманітних причин воно не могло бути вирішеним. На початку 80-х рр. XVIII ст. наставник Вигівської пустині – Андрій Борисов хотів організувати у кіновії старообрядську академію, але реалізувати задумане завадили три сильних пожежі, які винищили обитель у 1787 р.¹⁹ У 1844 р. ставилося питання про відкриття старообрядського училища на Рогозькому кладовищі. В училищі планувалося вивчати не лише російську словесність та чистописання, а й грецьку, латинську, німецьку та англійську мови, проте уряд не дозволив відкрити цю школу.

Не маючи власних вищих навчальних закладів, старообрядці загалом не ігнорували державних університетів, академій та інститутів. Особлива активність купців у сфері здобування вищої освіти припадає на кінець XIX – початок XX ст., оскільки вона стала необхідністю для багатьох купецьких родин, що займалися фабрично-заводською промисловістю та торгівлею. Одними з перших представників старообрядства, хто закінчив Московський університет (до речі, був створений за ініціативою старовіра-помора М.В.Ломоносова) у 70-ті рр. XIX ст., були діти знаменитих купецьких династій Росії – Гучкових та Рябушинських.

Відомий російський виробник порцеляни М.С.Кузнецов закінчив Ризьке комерційне училище²⁰; син відомого київського 1-ї гільдії купця, комерції радника Миколи Попова – Микола – Київську приватну гімназію, а 1916 р. – Київське Миколаївське військове юнкерське училище²¹. Сини відомого одеського підприємця-старообрядця Микити Івановича Тюрина – юридичний та медичний факультети Одеського університету. Г.А.Крестовников – природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. Він опублікував низку робіт з органічної хімії у журналах Російського фізико-хімічного товариства та Берлінського хімічного товариства²².

Костромську гімназію закінчив нащадок старообрядців, депутат 4-ї Державної думи від Костромської губернії Олександр Іванович Коновалов. Він навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Московського університету, проходив спеціальне стажування у Мюльгаузені (Німеччина) та Ельзасі (Франція). Для потреб робітників ним було споруджено 2 школи на 300 місць, відкрито безкоштовну бібліотеку²³. Після Жовтневої революції Сергій Олександрович емігрував у Європу, де став професором одного з англійських університетів²⁴.

У старообрядських начотчиків, а потім самостійно, вчився поморець В.А.Кокарев. Отримана в домашніх умовах освіта не завадила купцю стати хорошим оратором, мислителем, людиною глибокої культури, яка володіла прекрасним літературним талантом²⁵. В.А.Кокарев написав низку відомих у свій час творів, до числа яких належать «Русские провалы» і «Миллиард в тумане». Володіючи неординарними здібностями, іваново-вознесенський купець Мефодій Іванович Гарелін увесь свій вільний час також присвячував самоосвіті. Із великою цікавістю він читав книги, журнали та газети, що потрапляли до його рук²⁶.

Сава Тимофійович Морозов вчився на природничому відділенні фізико-математичного факультету Московського університету. Після його закінчення він поїхав у Кембриджський університет, де продовжував вивчення хімії, знайомився з текстильним виробництвом на британських підприємствах²⁷. Молодший син Т.С.Морозова – Сергій – закінчив юридичний факультет Московського університету, захистив кандидатську дисертацію з юриспруденції. Син С.М.Третьякова – Микола – закінчив юридичний факультет Московського університету. Він став одним із лідерів російського руху ліберальних промисловців початку ХХ ст. Микола Сергійович був головою Економічної ради при Тимчасовому уряді. Михайло Абрамович Морозов разом зі своїм другом і також старообрядцем О.І.Гучковим закінчив історико-філологічний факультет Московського університету.

Загалом Олександр Іванович Гучков належав до когорти видатних державних та громадських діячів Росії початку ХХ ст. Він був крупним підприємцем, дійсним статським радником, членом Державної ради від промисловості та торгівлі, не лише головою Центрального комітету, але й ідеологом, організатором та лідером партії «Союз 17 жовтня», однією з яскравих фігур Державної думи. У 1881 р. Олександр із золотою медаллю закінчив 2-гу Московську гімназію, 1886 р. – історико-філологічний факультет Московського університету, потім навчання продовжив у Берлінському та Гайдельберзькому університетах Німеччини²⁸. Старообрядець поморського безпопівського напрямку Гучков був головою 3-ї Державної думи²⁹.

Д.А.Циганков вивчав алфавітні списки студентів Московського університету з 1898 по 1916 рр.³⁰ Із 1900 р. формуляр став більш детальним та включав (у т. ч.) і дані про конфесійну приналежність студентів. До цього часу інформацію про старообрядців-студентів можна було виявити лише зі звітів про стан та діяльність Московського університету.

За даними списків, представників зі старообрядців-дворян і старообрядського духовенства в університеті не виявилось. Старообрядці були представлені вищими державними чинами – 1 особа, потомственими почесними громадянами – 22 особи, купцями – 36 осіб, нижчими державними службовцями – 1 особа, козаками – 5 осіб, міщанами – 46 осіб та селянами – 36 осіб. Найбільша кількість студентів від старообрядців навчалася в університеті з Москви – 45 осіб, з Астрахані – 6 осіб, з Єгор'ївська – 4 особи, Калуги та Ржева – по 3 особи. Загалом на початку ХХ ст. у Московському університеті вищу освіту здобувало близько 150 студентів-старообрядців³¹.

Широкою була і географія старообрядців, які вступали до Московського університету. Тут навчалися вихідці з Москви, Санкт-Петербурга, Астрахані, Варшави, Воронежа, Гомеля, Єгор'ївська, Єкатеринбурга, Казані, Калуги, Коврова, Костроми, Моршанська, Новочеркаська, Оріхово-Зуєва, Ржева, Риги, Ростова-на-Дону, Рибінська, Саратов, Тули, Уфи, Чухломи, Царицина, а також губерній: Володимирської, Воронежської, Єкатеринбурзької, Калужської, Костромської, Могилівської, Московської, Рязанської, Саратов-

ської, Смоленської, Тверської, Тульської, Чернігівської, Херсонської та Обласі Війська Донського.

Діти старообрядців училися на медичному, математичному, природничому та філологічному факультетах, проте найпопулярнішим факультетом університету не лише серед старообрядців, але й всього студентства, був юридичний. Із 1897 по 1910 рр. кількість студентів на юридичному факультеті виросла більш, ніж удвічі, із 1587 до 3800 осіб. У 1910 р. на юридичному факультеті вчилася не менше як 24 студенти-старовіри. За словами Д.А.Циганкова, старообрядці йшли на цей факультет для того, щоби підвищити свій соціальний статус, а основним мотивом вступу до Московського університету була господарча діяльність старообрядців та можливість реалізуватися у середовищі московського старообрядського купецтва. Другим за значимістю у старообрядському середовищі був медичний факультет, на якому вчилася близько 10 осіб³².

У 1908 р. (за свідченнями Десятого Всеросійського з'їзду старообрядців Білокриницької ієрархії) у Московському імператорському технічному училищі навчалося 68 студентів-старообрядців, у Московському університеті – 49, у Московському сільськогосподарському інституті – 19, у Санкт-Петербурзькому технологічному інституті ім. імператора Миколи I – 19, Санкт-Петербурзькому інституті інженерних шляхів сполучення ім. імператора Олександра I – 7, Санкт-Петербурзькому електротехнічному інституті ім. імператора Олександра III – 7, Харківському технологічному інституті ім. імператора Олександра III – 6, Ризькому політехнічному інституті – 5, Харківському університеті – 5, Санкт-Петербурзькій військово-медичній академії – 3, у Санкт-Петербурзькому гірничому інституті ім. імператриці Катерини II – 3, Вищому художньому училищі при імператорській Академії художеств – 2, Донському політехнічному інституті – 2, Варшавському політехнічному інституті ім. імператора Миколи II – 1, Варшавському імператорському університеті – 1, Томському університеті – 1, Санкт-Петербурзькому жіночому медичному училищі – 1³³.

Знаковою виявилася благодійна діяльність купців-старообрядців у сфері просвіти. На кошти старообрядців будувалися та утримувалися не лише початкові, середні та середньо-спеціальні навчальні заклади, ними засновувалися науково-дослідні центри, премії, стипендії для студентів, інженерів та робітників.

Розпорядниця Тверської мануфактури Варвара Олексіївна Морозова відкрила при фабриках для навчання дітей робітників спеціальне училище, школу рукоділля та бібліотеку³⁴. Морозови щедро роздавали кошти на підтримку навчання дітей службовців та робітників своєї мануфактури. Наприклад, у 1911/1912 навчальному році загальна сума пожертвувань цих купців складала 4045 руб. Щорічно на утримання Тверської Маріїнської гімназії В.О.Морозова виділяла 760 руб. У 1910 р. на ремонт навчального корпусу гімназії вона пожертвувала 17 тис. руб. і 50 тис. руб. – на будівництво Народного університету. Із 1908 по 1918 рр. до цього університету вступала молодь, незважаючи на стать, національну та віросповідну належність, у ньому викладали кращі вчені міста. На свої кошти В.О.Морозова побудувала Московське ремісниче училище, початкову школу, заснувала Пречистенські курси для робітників, які стали кращим просвітницьким центром для робітників Москви і збирали до 1,5 тис. слухачів. Тут викладали крупні російські вчені: фізіолог І.М.Сеченов, хімік А.Н.Реформатський, скульптор А.С.Голубкіна, історики В.І.Пічета та Н.А.Рожков, мистецтвознавці Є.Б.Вахтангов та О.І.Сумбатов-Южин.

На кошти тієї ж В.О.Морозової видавалися журнал «Русское богатство» і газета «Русские ведомости», в яких друкувалися такі видатні письменники та вчені, як Л.М.Толстой, М.Є.Салтиков-Шчедрін, Г.І.Успенський, М.Г.Чернишевський, А.П.Чехов, І.І.Мечников, К.А.Тимірязєв, О.М.Горький та багато ін.

Тимофієм Савовичем Морозовим при Імператорському технічному училищі були засновані спеціальні стипендії для навчання молодих інженерів за кордоном³⁵, хоча сам Тимофій Савович отримав лише дякову домашню освіту. Він витрачав значні суми грошей на видавничу справу свого зятя, професора Г.Ф.Карпова³⁶. У 1891 р. у Московському університеті на кошти Морозових була затверджена премія імені Г.Ф.Карпова, яка присуджувалася за найкращі історичні праці. Дружина мецената, Марія Федорівна Морозова, пожертвувала 125 тис. руб. на спорудження лабораторії волокнистих речовин при Московському технічному училищі³⁷. Сергій Тимофійович Морозов сприяв розвитку кустарного мистецтва. У Леонтіївському провулку Москви він створив Кустарний музей³⁸.

Т.С.Морозов входив до Товариства цінителів комерційних знань. Він заснував стипендії для робітників Нікольської мануфактури, які навчалися в функціонуючому при фабриці училищі. Брати Михайло Абрамович і Іван Абрамович Морозови пожертвували 30 тис. руб. на заснування при Московському університеті Інституту злоякісних пухлин. За свідченнями В.П.Рябушинського, цей інститут являв собою місто у місті. У московській садибі Михайла Абрамовича була облаштована власна електростанція, що стало незвичайною подією для свого часу, оскільки електрику лише починали запроваджувати у повсякденне життя³⁹. І.А.Морозов входив до попечительської ради Московського комерційного інституту, у якому викладали такі видатні вчені, як С.М.Булгаков, П.І.Новгородцев, А.А.Мануйлов та ін.

Сини відомого російського благодійника Арсенія Івановича Морозова опікувалися навчальними закладами Москви та Московської губернії. Так, Сергій Арсенійович був головою ради при Богородському реальному училищі, а Петро Арсенійович – головою ради при Московському ткацькому училищі⁴⁰. При самій Богородсько-Глухівській мануфактурі було відкрито початкове училище вищого типу. На кошти директорів цієї мануфактури – Давида Івановича та Арсенія Івановича Морозових – видавався журнал «Русское образование»⁴¹.

Морозови не лише підтримували винахідницьку справу, але й займалися літературною творчістю. Засновник Викульської мануфактури Єлисей Савович Морозов, наприклад, значну увагу приділяв релігійним питанням. Ним були написані трактати «О пришествии антихриста» і про Іллю та Іону⁴².

К.Т.Солдатенков протягом багатьох років регулярно підтримував Московський університет і Рум'янцевський музей. У 1856 р. він виділив 1 млн. руб. на будівництво ремісничого училища⁴³. С.І.Щукін на власні кошти організував при Московському університеті Інститут психології. Він майже досконало володів французькою та німецькою мовами⁴⁴. Іванівський фабрикант Д.Г.Бурилін був почесним попечителем Іваново-Вознесенської школи малювання. Він створив Музей промисловості та мистецтва, у якому була зібрана представницька колекція мануфактурних товарів, а також історичний та етнографічний матеріал, пов'язаний з історією та культурою м. Іванова⁴⁵. На кошти відомого російського порцелянозаводчика М.С.Кузнецова функціонувало декілька двокласних шкіл, у яких готували художників порцелянових виробів⁴⁶.

На кошти дійсного статського радника Павла Григоровича Шелапутіна у 1893 р. був споруджений Гінекологічний інститут для лікарів ім. Анни Ше-

лапутіної, у 1902 р. відкрита гімназія ім. Григорія Шелапутіна, у 1903 р. – три міських ремісничих училища, у 1908 р. – Московський педагогічний інститут та реальне училище ім. А.Шелапутіна, у 1910 р. – жіноча учительська семінарія⁴⁷.

С.М.Третьяков був попечителем Арнольдівського училища. Для потреб глухонімих дітей він вибудував триповерхове приміщення, а також споруди Московського та Олександрійського училищ, субсидував діяльність Московського художнього товариства і Російського музичного товариства. Він заповів Московській міській управі 120 тис. руб. на утримання міських міщанських училищ, Московської консерваторії, Московського університету та Московського училища живопису, архітектури та зодчества⁴⁸.

Дружина С.І.Мамонтова – Єлизавета Григорівна (яка походила зі старовинної старовірської родини Алексеевих) – 20 років була попечителем Басманного жіночого міського училища. 1882 р. для селян вона організувала в Абрамцево столярно-вирізувальну майстерню та побудувала школу.

Помітна діяльність у галузі просвіти династії Рябушинських. У Вишньому Волочку Тверської губернії за власний рахунок вони утримували фабричну школу⁴⁹. Два молодших брати Рябушинських присвятили своє життя науці. Федір Павлович став ініціатором та організатором експедиції на Камчатку, провів перед цим ґрунтовну роботу з вивчення географії, антропології та історії краю, створив спеціальну бібліотеку, акумулював досвід іноземних експедицій. На їх проведення Федором Павловичем було витрачено 200 тис. руб.⁵⁰ Проте через хворобу, а потім і передчасну смерть, йому не вдалося завершити своє дослідження. У 1904 р. на р. Пехорці Дмитро Павлович Рябушинський побудував першу в Росії аеродинамічну лабораторію, яку згодом було реорганізовано в інститут. Після Жовтневої революції він емігрував у Францію, де продовжив свою наукову кар'єру у статусі професора Сорбонського університету. За значний внесок у розвиток науки Д.П.Рябушинський був обраний членом-кореспондентом Французької академії наук⁵¹.

У 1889 р. брати Парфеній Михайлович та Микола Михайлович Красильщикови відкрили училище при своїй фабриці у с. Родниках Юр'євського повіту Костромської губернії, де спочатку навчалося 70 дітей робітників, через 10 років – 180, через 20 – 430. У розміщених поряд із фабрикою поселеннях на їхні кошти (79 тис. руб.) споруджено 6 початкових училищ. За їхній рахунок утримувалося ще шість подібних училищ. Широка благодійна діяльність Красильщикових у галузі просвіти привела до скорочення чисельності неписьменних робітників на підприємствах, що їм належали. Якщо в 1885 р. у них було лише 5% грамотних, то в 1913 р. – 83%⁵². Зусилля із розповсюдження грамотності серед робітників дозволили вивести Родниківську фабрику Костромської губернії у розряд підприємств із високим рівнем культури робітників. Невипадково власне від «Товариства мануфактур Ганни Красильщикової із синами» у 4-ту Державну думу був обраний робітник Микола Романович Шагов. Із 1903 р. він відвідував фабричні курси для робітників, де зблизився із членами соціал-демократичної партії, ставши її членом, а потім одним із організаторів профспілки текстильників у Родниківському районі⁵³.

Таким чином, пожертвування старообрядців на потреби організації початкових, середніх, середньо-спеціальних та вищих навчальних закладів були надзвичайно великими. Послідовники «старої віри» були новаторами у

різноманітних сферах вітчизняної науки. На відміну від панівного віросповідання, розвиток старовірської конфесійної, суспільної та державної освіти здійснювався не за рахунок держави, а за рахунок добровільних пожертвувань старообрядців.

Значну увагу старообрядці приділяли отриманню вищої спеціальної освіти. Особливою популярністю користувалися юридичні, медичні, технічні та фізико-математичні спеціальності, а серед освітніх закладів – Московський університет, Московське технічне училище, Московський сільськогосподарський інститут і Санкт-Петербурзький технологічний інститут. Подальше вдосконалення знань та практичних навичок студентів-старообрядців відбувалося у країнах Західної Європи, у Берлінському, Гайдельберзькому, Кембриджському та ін. університетах.

На кошти купців-старообрядців були споруджені провідні наукові та навчальні центри країни: Інститут злоякісних пухлин та Інститут психології при Московському університеті, Народний університет, перший у Росії Аеродинамічний інститут, Гінекологічний інститут, гімназія ім. Григорія Шелапутіна, Московська жіноча учительська семінарія, Реальне училище ім. А.Шелапутіна, Московське технічне училище, чотири московських ремісничих училища, відкриті Пречистенські курси для робітників, засновані стипендії для студентів та робітників. Старообрядцями регулярно вносилися пожертвування на розвиток вищої освіти. У старообрядському середовищі достатньо активно розвивалися гуманітарні та точні науки. Купцями-старообрядцями фінансувалися журнали «Русское образование» і «Русское богатство», газета «Русские ведомости», підтримувалися наукові дослідження у галузі історії, юриспруденції, хімії та фізики.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т.1. – Санкт-Петербург, 2003. – С.265.

² Лихачёв Д.С. Русская культура. – Санкт-Петербург, 2007. – С.413.

³ Апанасенко А.В. «Старая вера» в центральном Черноземье: XVII – начало XX вв. – Курск, 2008. – С.257.

⁴ Ордынский И. Раскол и благотворительность в Гуслице. – Санкт-Петербург, 1863. – С.13; К истории Куренёвского старообрядческого монастыря и состоящего при нём женского скита // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1884. – №20–21. – С.405; Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии (Приложение к Братскому слову) / Изд. Н.Субботин. – Москва, 1899. – С.350.

⁵ Юхименко Е.М. Выговская старообрядческая пустынь. Духовная жизнь и литература. – Москва, 2002. – Т.1. – С.65.

⁶ Село Городище Екатеринославской губернии. Открытие школы церковнославянской грамоты // Церковь: Старообрядческий церковно-общественный журнал (далі – Церковь). – 1910. – №52. – С.1303.

⁷ Успехи общественности в среде старообрядцев г. Тирасполя Херсонской губернии // Церковь. – 1909. – №27. – С.844.

⁸ Вопросы народного образования среди старообрядцев. – Москва, 1909. – С.69.

⁹ Село Городище Екатеринославской губернии. Открытие школы церковнославянской грамоты // Церковь. – 1910. – №52. – С.1303; Старообрядческая школа. Посад Вилково Бессарабской губернии // Там же. – 1908. – №25. – С.836; Город Измаил Бессарабской губернии // Там же. – №46. – С.1403; Золотарёвка Херсонской губернии // Там же. – №45. – С.1377; Открытие школы. Село Никольское Херсонской губернии // Там же. – №47. – С.1433; Золотарева Херсонской губернии // Там же. – 1909. – №5. – С.178; Тирасполь Херсонской губернии // Там же. – №6. –

С.217; Одесса // Там же. – 1910. – №10. – С.275; Село Красный Яр Херсонской губернии // Там же. – 1913. – №33. – С.802; *Слесарев Ф.* Материалы по истории старообрядчества. Село Городище // Там же. – 1909. – №46. – С.1299; Село Городище Екатеринославской губернии. Открытие школы церковнославянской грамоты // Там же. – 1910. – №52. – С.1303; Хутор Никитин Екатеринославской губернии // Там же. – 1908. – №50. – С.1532; **Ольховатская Свято-Покровская община** Екатеринославской губернии, старообрядцев приемлющих священство Белокрыницкой иерархии // Там же. – №21. – С.706; **Запорожье-Каменское** Екатеринославской губернии // Там же. – 1910. – №18. – С.476; Школа старообрядцев // Там же. – 1908. – №17. – С.596; Харьков // Слово церкви: Старообрядческий церковно-общественный журнал. – 1917. – №27. – С.588; Посад Клинцы Черниговской губернии // Там же. – 1910. – №45. – С.1124; Щедрый благотворитель. (Н.А.Степунин) // Там же. – 1913. – №36. – С.873; Клинцы Черниговской губернии // Там же. – 1909. – №41. – С.1182; Посад Воронок Черниговской губернии // Там же. – 1913. – №49. – С.1186; Первый епархиальный съезд Киевской епархии // Там же. – 1915. – №32. – С.749.

¹⁰ *Кириллов И.А.* Правда старой веры. – Барнаул, 2008. – С.209.

¹¹ *Рыбаков А.* Старообрядческий институт // Церковь. – 1913. – №19. – С.461.

¹² *Скворцов Д.И.* Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии. – Чернигов, 1901. – С.25.

¹³ *Мельников П.* Исторические очерки поповщины. – Москва, 1864. – Ч.1. – С.1; Из наблюдений над старообрядцами // Кишинёвские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1889. – №16. – С.685; **Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с. Куренёвке Ольгопольского уезда** // ПЕВ. – 1881. – №52. – С.620.

¹⁴ *Лихачёв Д.С.* Русская культура. – Санкт-Петербург, 2007. – С.413.

¹⁵ Там же. – С.59.

¹⁶ *Боханов А.Н.* «Колоссальный, необыкновенный подвиг!» (Братья Третьяковы) // Подвизники России: Исторические очерки. – Москва, 2006. – С.473.

¹⁷ Энциклопедия купеческих родов. 1000 лет российского предпринимательства. Из истории купеческих родов. – Москва, 1995. – С.149.

¹⁸ Там же. – С.163.

¹⁹ Неизвестная Россия. К 300-летию Выговской старообрядческой пустыни. – Москва, 1994. – С.7.

²⁰ Матвей Сидорович Кузнецов // Церковь. – 1911. – №7. – С.169.

²¹ Николай Николаевич Попов // Там же. – 1916. – №52. – С.1044.

²² Энциклопедия купеческих родов... – С.220.

²³ *Петров Ю.А.* Коновалов Александр Иванович // Государственная дума Российской империи. – Т.1: 1906–1917 гг. – Москва, 2006. – С.295.

²⁴ Энциклопедия купеческих родов... – С.217.

²⁵ Там же. – С.210.

²⁶ Там же. – С.260.

²⁷ *Боханов А.Н.* Коллекционеры и меценаты в России. – Москва, 1989. – С.91.

²⁸ Гучков Александр Иванович // Государственная дума Российской империи. – Т.1: 1906–1917 гг. – Москва, 2006. – С.161.

²⁹ Там же. – С.162.

³⁰ *Цыганков Д.А.* Студенты-старообрядцы в Московском университете // Мир старообрядчества: история и современность. – Москва, 1999. – Вып.5. – С.100.

³¹ Там же. – С.112–117.

³² Там же. – С.108.

³³ Вопросы народного образования среди старообрядцев. – Москва, 1909. – С.121.

³⁴ *Думова Н.* Московские меценаты. – Москва, 1992. – С.68.

³⁵ Энциклопедия купеческих родов... – С.128.

³⁶ Там же. – С.136.

³⁷ Там же. – С.129.

³⁸ Там же. – С.137.

- ³⁹ Думова Н. Московские меценаты. – Москва, 1992. – С.83.
⁴⁰ Энциклопедия купеческих родов... – С.132.
⁴¹ Там же. – С.140.
⁴² Там же. – С.129.
⁴³ Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – С.19.
⁴⁴ Думова Н. Московские меценаты. – Москва, 1992. – С.21.
⁴⁵ Энциклопедия купеческих родов... – С.257.
⁴⁶ Там же. – С.287.
⁴⁷ Щетинин Б.А. Ревнитель просвещения // Исторический вестник. – Москва, 1914. – №7. – С.230.
⁴⁸ Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – С.69.
⁴⁹ Энциклопедия купеческих родов... – С.173.
⁵⁰ Там же. – С.174.
⁵¹ Там же. – С.176.
⁵² Там же. – С.280.
⁵³ Николаев А.Б. Шагов Николай Романович // Государственная дума Российской империи. – Т.1: 1906–1917 гг. – Москва, 2006. – С.717.

The article explored the issue of higher education among the Old Believers of the Russian Empire. It was accentuated on the charity of the merchants-oldbelievers in this field, with their humanities and exact sciences popularity.

Д.В.Кудінов*

ДО ПИТАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ У НІЖИНІ 1905 р.: СЕЛЯНСЬКИЙ ВИМІР

У статті висвітлені події жовтня 1905 року, коли відбулися сутички між селянами Ніжинського повіту та соціалістичною молоддю. Реконструється картина єврейського погрому. Аналізуються причини консервативної позиції місцевого селянства стосовно демократичної опозиції царському режиму, поразки революціонерів.

Перша російська революція 1905–1907 рр. стала значним випробуванням для суспільства і держави. У неї були втягнуті всі соціальні групи, які по-різному окреслювали свою політичну позицію щодо державного ладу. Водночас спостерігались особливості розгортання революційних процесів в окремих регіонах. Зокрема, у Ніжині та Ніжинському повіті у «дні свобод» у жовтні 1905 р. населення не просто розділилося на дві протилежні групи, а й вступило у протиборство. На відміну від решти соціально активного селянства Лівобережжя ніжинські землероби не підтримали демократичну опозицію, а, навпаки, зайняли ворожу по відношенню до революції позицію. Громадянський конфлікт був припинений лише за допомогою втручання військ. Вочевидь ситуація, в якій місцеві селяни, на відміну від селянства інших регіонів, виступили захисниками режиму, зумовлювались особливими причинами й умовами. Тож з'ясувати їх, відтворити картину подій жовтня 1905 р. у Ніжині, проаналізувати їхні наслідки і є метою даної статті.

* Кудінов Дмитро Валерійович – в.о. доцента кафедри педагогіки та інноваційних технологій Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

E-mail: dmytro.kudinov@gmail.com